

ชื่อวิทยานิพนธ์ : วิธีการบำบัดรักษาสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการ

ผู้วิจัย : นางอรอุมา เลหาพิบูลย์กุล

ปริญญา : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระราชวรมนี (พล อาภากรโง) ป.ธ. ๘, พ.ม., พธ.บ., M.A., M.Phil.,

Ph.D. (Linguistics)

: ดร.วีรชาติ นิ่มอนงค์, ป.ธ. ๖, พธ.บ., M.A., M.Phil., Ph.D. (Philosophy)

: รศ.ดร.สุวิญ รักษิตย์ ป.ธ. ๘, พธ.บ., M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๓ เมษายน ๒๕๕๗

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาการบำบัดรักษาสุขภาพแผนปัจจุบัน (๒) เพื่อศึกษาการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา และ (๓) เพื่อบูรณาการการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา วิธีการวิจัยเป็นเชิงคุณภาพโดยศึกษาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก และเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสตลอดจนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการรักษาสุขภาพและการรักษาโรค ตามหลักการแพทย์แผนปัจจุบันและในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จากนั้นสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน ๕ ท่าน ตามกรอบการวิจัยเกี่ยวกับวิธีการบำบัดรักษาสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการ

ผลการวิจัยพบว่า

การบำบัดสุขภาพตามแผนปัจจุบันเป็นการบำบัดรักษาโดย อาศัยเครื่องมือการแพทย์เป็นแนวทางในการดูแลสุขภาพนั้นโดยมุ่งเน้นที่จะเอาชนะโรคด้วยยาและเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ เป็นการบำบัดรักษาแบบแยกส่วน ในการพัฒนานุเคราะห์ทางการแพทย์แผนปัจจุบันที่เน้นความสามารถเฉพาะด้าน ซึ่งการแพทย์แผนปัจจุบันซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานการแพทย์ทางวิทยาศาสตร์จึงทำให้ละเลยสมุฏฐานของโรคที่มีนอกเหนือจากทางวิทยาศาสตร์ที่ระบุถึง ทำให้การรักษาเป็นไปตามที่เครื่องมือตรวจพบเท่านั้น

การบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนามีแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ในพระวินัยปิฎกและที่มีกล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก การแพทย์ในพระพุทธศาสนาเน้นทั้งทางด้านกายและจิตใจ มีสมุฏฐานที่ครอบคลุมทุกมิติ ได้แก่ อุดู อาหาร จิต และกรรม ที่สำคัญ

พระพุทธศาสนาไม่ได้ถือว่าโรคเป็นสิ่งแปลกปลอมเข้ามาในร่างกาย แต่เป็นปกติของร่างกายที่จะต้องมีโรคพยาธิเบียดเบียน การรักษาจึงเป็นไปอย่างธรรมชาติ มีทั้งรักษาโรคที่เกิดขึ้นแล้วและการป้องกันรักษาสุขภาพ การบำบัดรักษาสุขภาพต้องอาศัยทั้งยา อาหารและผู้ดูแล สำหรับการรักษาโรคในพระพุทธศาสนามีทั้งที่เป็นสมุนไพร และที่เป็นธรรมโอสถ รวมถึงการบำเพ็ญกุศลเพื่อรักษาโรครวม การรักษาโรคทางกายเป็นไปตามอาการและสมุฏฐานของโรค แต่พระพุทธศาสนาได้เน้นถึงการรักษาสุขภาพใจให้สมบูรณ์ด้วยการปฏิบัติธรรมทั้งสมณะและวิปัสสนา เพราะเมื่อจิตสงบร่างกายก็ผ่อนคลายตามไปด้วย ส่วนการป้องกันโรคที่จะเกิดขึ้นคือรู้จักบริหารร่างกายด้วยการรู้จักเลือกรับประทานอาหาร รู้จักรักษาความสะอาดที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และดูแลสิ่งแวดล้อม

การบูรณาการการรักษาสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการ สามารถกระทำได้ ดังนี้ :-

๑. การแพทย์แผนปัจจุบันมีระบบการตรวจวินิจฉัยโรคที่ทันสมัยแต่ต้องครอบคลุมทุกมิติของสมุฏฐานโรค คือ อุตุ อาหาร จิต และกรรม รวมถึงโรคที่เกิดจากสมุฏฐานเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องอื่น ๆ ด้วยที่ทำให้ป่วยไข้ และต้องวินิจฉัยโยงถึงอวัยวะที่เกี่ยวข้องกันด้วย

๒. การใช้อุปกรณ์เครื่องมือทางการแพทย์แผนปัจจุบันต้องคำนึงถึงความรู้สึกของผู้ป่วย ต้องใช้อย่างมีเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์เป็นพื้นฐาน และต้องระมัดระวังผลข้างเคียงด้วย สำหรับโรคทางจิตแล้วต้องใช้ในการพิจารณาความเจ็บป่วยตามแนวพระพุทธศาสนา

๓. ยารักษาโรคต้องใช้เท่าที่จำเป็น เพราะยาตามแผนปัจจุบันนั้นเป็นยาที่มีฤทธิ์สารเคมีทำให้มีผลต่อร่างกาย โรคบางโรคก็ไม่จำเป็นต้องใช้ยารักษาเสมอไป เพียงรู้จักปรับความสมดุลร่างกายก็อาจหายจากโรคได้ โดยเฉพาะธรรมโอสถในพระพุทธศาสนาใช้ได้กับโรคทางใจได้อย่างดีและช่วยให้หายจากโรคทางกายได้ด้วย

๔. วิธีการรักษาโรคทางกายตามวิธีการแพทย์แผนปัจจุบัน ได้แก่ การฉายแสง ฉีดยา ผ่าตัด รับประทานยา เป็นต้น รวมถึงวิธีปฏิบัติสมาธิภาวนาด้วย

๕. จุดมุ่งหมายในการรักษาสุขภาพนอกจากจะให้ผู้ป่วยหายจากโรคแล้ว ควรให้ผู้ป่วยเข้าใจเรื่องความเจ็บป่วยอย่างถูกต้องด้วย ไม่เน้นการทำลายเชื้อโรคด้วยเครื่องมือแพทย์และยาเป็นหลัก เพราะการทำลายโรคบางโรคให้หมดไปแต่อาจทำให้โรคอื่นเข้ามาแทรกซ้อนได้โดยง่าย ต้องทำการรักษาแบบองค์รวมคือทั้งทางกายและทางใจไปพร้อมกัน จุดมุ่งหมายของการรักษาสุขภาพที่ดีก็คือการดูแลรักษาสุขภาพกายและสุขภาพใจให้ครบถ้วนสมบูรณ์ ให้มีภูมิคุ้มกันโรคที่ดี

Dissertation Title : The Method of Buddhist Health Treatment in Integrated Approach

Researcher : Mrs. Ornuma Laohapiboonkul

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Supervisory Committee

: Phrarajvoramuni (Phol Abhākaro) Pali IX, Ed. Dip., B.A., M.A.

M.Phil.,

Ph.D. (Linguistics)

: Dr.Veerachat Nimanong Pali VI, B.A., M.A., M.Phil., Ph.D.

(Philosophy)

: Asst.Prof. Suvin Ruksat, Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : 3 April 2014

Abstract

This thesis is of the three objectives, i.e.:- (1) to study the modern health healing, (2) to study the health healing in Buddhism; and (3) to integrate the modern health healing into Buddhism. The research methodology is the qualitative one in which the data is analyzed with the primary and secondary sources of Buddhist scriptures and the other related medical documents. Depth interview with five key informants as specialists was reviewed with research framework on the method of Buddhist treatment in integrate approach.

The results of the research are as followings :

The modern health has been treated by means of the medical instruments. It is meant to get rid diseases with medicine and medical scientific instruments. The healing care is carried out separated physics from mentality. Each doctor has been trained in a specific field. It is based on scientific method and means. There, the treatment has been made according to medical diagnosis.

The Buddhist healing could be found in the Buddhist scriptures especially as prescribed in the Vinaya Piṭaka and some other suttas on causes as mentioned in the orderliness of nature ; physical inorganic order, physical organic order, and moral laws. One thing important is that Buddhism regards disease not as an alien but ordinary thing within the physical body.

Thus natural treatment has to be cured. Both physical and mental treatment are to be healed side by side. The modern medical science concentrated on physic while Buddhism stresses both physic and spirituality especially meditation as means to calm body and mind of the patients. In prevention of diseases, food, residence cleanliness, dresses, and environments are important to care for. The Buddhist approach of health integration is as followings.

1. The modern health care depends on physical diagnosis of doctors with instruments as medical tools. In Buddhism mental tools related to the five aspects of natural law, i.e., physical inorganic order, physical organic order, psychic law, and moral law have to be thought of and cared for, including other diseases caused by depending physical organs.

2. Application of any medical instruments must be used carefully. Its effect may effect to the patient. On case of psychiatry, the treatment should apply Buddhist means to heal.

3. Medicinal treatment must be used with care due to the fact that some of them are antiseptic or harmful to the patient. With meditation treatment, physical and psychic health might be recovered.

4. The method of the modern medical science is usually used by means of x-ray, injection, operation, having a medicine, etc., while Buddhist means by way of meditation practice.

5. The purposes of health care, apart from the patient recovery, is to make a patient have a true knowledge of their sickness. It is not meant to get rid disease solely by medical instruments because it might cause other disease into the body or other effect. The holistic health care should be healed in order to prevent and cure both physical and psychiatric health care side by side.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ด้วยดี โดยได้รับเมตตานุเคราะห์จากคณะอาจารย์และผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่าน ซึ่งผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในพระคุณเป็นอย่างยิ่ง จึงขอระบุนามและแสดงความขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณพระสุธีธรรมานุวัตร (เทียบ สิริญาโณ) คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระราชวรมณี (พล อากาศโร) คณบดีคณะพุทธศาสตร์ ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ อาจารย์ ดร. วีระชาติ นิ่มอนงค์ และรศ.ดร. สุวิญ รักษาศรัย กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ได้ช่วยเหลือ ให้คำแนะนำ และตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์ด้วยความเมตตาเป็นอย่างสูง ทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีความสมบูรณ์ถูกต้องมากยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้ให้ข้อเสนอแนะแก้ไขในการวิจารณ์วิทยานิพนธ์ ซึ่งประกอบด้วย รศ.ดร. พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายต่างประเทศ ผู้อำนวยการสถาบันภาษา และผู้อำนวยการโครงการหลักสูตรสันติศึกษามหาบัณฑิต มจร . และอาจารย์ ดร. ทรงวิทย์ แก้วศรี ที่ปรึกษาอธิการบดีด้านวิชาการอาจารย์พิเศษบัณฑิตวิทยาลัย และ สอบป้องกันวิทยานิพนธ์ ที่ได้ให้ข้อเสนอแนะเพิ่มเติม ทำให้งานวิจัยนี้มีคุณค่าทางวิชาการมากยิ่งขึ้น

ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร. กมลพร แก้วพรสวรรค์ ดร. ปุณณวัสต์ กิตติมานนท์ ดร. ชีรศักดิ์ วัฒนถาวรวงศ์ อาจารย์กัญญา ภูระหงส์ และอาจารย์เพ็ญศรี หงษ์พานิช ที่ได้กรุณาให้โอกาสสัมภาษณ์ประเด็นสำคัญของข้อมูล และให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณเพื่อนๆ และกัลยาณมิตรทุกคนที่ให้ความสนใจในการศึกษาและการทำงาน วิทยานิพนธ์มาโดยตลอด โดยเฉพาะบุตรชายทั้งสองที่คอยช่วยเหลือแม่ในยามที่มีปัญหาทางด้านสุขภาพ และท้ายสุดขอขอบพระคุณและขอบคุณ คณาจารย์ และเจ้าหน้าที่ทุกคนที่อำนวยความสะดวกทั้งในการศึกษาค้นคว้าและทำวิทยานิพนธ์นี้

คุณความดีและประโยชน์อันจะพึงเกิดจากงานวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขอน้อมบูชาคุณพระศรีรัตนตรัย ครูอาจารย์ บิดามารดา และผู้มีพระคุณทุกท่าน

อรอุมา เลหาพิบูลย์กุล

๓ เมษายน ๒๕๕๖

สารบัญ

เรื่อง หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย ก

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ค

กิตติกรรมประกาศ

จ

สารบัญ น

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ญ

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ๑

๑.๒ วัตถุประสงค์การวิจัย

๕

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๕

๑. ๔ขอบเขตการวิจัย ๕

๑. ๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๕

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ๖

๑. ๘วิธีดำเนินการวิจัย

๑๑

๑. ๘กรอบแนวคิดในการวิจัย

๑๒

๑. ๑๐ประโยชน์ที่ได้รับ

๑๓

บทที่ ๒ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการบำบัดรักษาสุขภาพปัจจุบัน

๑๔

๒.๑ ความหมายของสุขภาพ

๑๔

๑ สุขภาพทางกาย

๑๕

๒ สุขภาพทางจิต

๑๕

๓ สุขภาพทางสังคม

๑๕

๔ สุขภาพทางจิตวิญญาณ

๑๕

๒.๒ ความสำคัญของสุขภาพ

๑๕

๒.๒.๑ ความสำคัญต่อตนเอง ๑๕

๒.๒.๒ ความสำคัญต่อครอบครัว

๒๐

๒.๒.๓ ความสำคัญต่อสังคม ๒๑

๒.๓ ปัญหาเรื่องสุขภาพ	๒๒
๒.๓.๑ สาเหตุของปัญหาสุขภาพกาย	๒๔
๒.๓.๒ สาเหตุของปัญหาสุขภาพจิต	๒๘
๑. ปัจจัยทางด้านร่างกาย ๒๕	
๒. ปัจจัยทางด้านจิตใจและสังคม ๓๐	
๓. สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ๓๑	
๒.๔ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับสุขภาพและการรักษาสุขภาพในปัจจุบัน	๓๒
๒.๔.๑ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับสุขภาพในปัจจุบัน	๓๒
๑. การดูแลสุขภาพตนเองในสภาวะปกติ	๓๕
๒. การดูแลสุขภาพตนเองในสภาวะเจ็บป่วย	๓๕
๒.๔.๒ แนวคิดและทฤษฎีการบำบัดรักษาสุขภาพปัจจุบัน	๓๖
๒.๔.๑ การบำบัดรักษาสุขภาพกายของการแพทย์สมัยปัจจุบัน ๓๗	
๒.๔.๔ การบำบัดรักษาสุขภาพจิตของการแพทย์สมัยปัจจุบัน ๔๐	
๒.๔.๕ แนวคิดเกี่ยวกับการบำบัดรักษาสุขภาพแบบองค์รวม ๔๐	
๒.๕ ระบบการบำบัดรักษาสุขภาพแผนปัจจุบัน	๔๓
๒.๕.๑ เครื่องมือในการรักษา	๔๓
๒.๕.๒ ยาบำบัดรักษาสุขภาพ	๔๖
๒.๕.๓ วิธีการรักษาสุขภาพ ๔๘	
๑) การวินิจฉัยโรคตามแผนปัจจุบัน	๔๘
(๑) การซักประวัติอาการเจ็บป่วย	๔๙
(๒) การตรวจร่างกายของผู้ป่วย ๕๑	
(๓) การวินิจฉัยโรคตามอาการ ๕๕	
(๔) การวิเคราะห์สมมติฐาน ๕๕	
๒) ขั้นตอนการบำบัดรักษาสุขภาพ ๕๖	
๒.๕.๔ เป้าหมายของการบำบัดรักษาสุขภาพ ๕๗	
บทที่ ๓ การบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา	๖๑
๓.๑ การบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา	๖๑
๓.๑.๑ พระพุทธเจ้าในฐานะนายแพทย์ผู้มีพระมหากรุณา ๖๓	
๓.๑.๒ ขั้นตอนการบำบัดรักษาสุขภาพ ๖๕	
๑. ตรวจสอบประวัติผู้ป่วย	๖๕
๒. การสนทนากับผู้ป่วย ๖๕	

๓.๑.๓ การช่วยบำบัดรักษาโรคซึ่งกันและกัน ๖๗	
๓.๑.๔ การรู้จักโรคและสมุฏฐานของโรค ๖๘	
๓.๒ ยาบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา ๗๒	
๓.๒.๑ ยาสมุนไพรในพระพุทธศาสนา ๗๓	
๑. สมุนไพรที่ได้จากราก เหง้า หัว ๗๔	
๒. สมุนไพรที่ได้จากน้ำฝาด ๗๔	
๓. สมุนไพรที่ได้จากใบไม้ ๗๔	
๔. สมุนไพรที่ได้จากยาง ๗๔	
๕. สมุนไพรที่เป็นผลไม้ ๗๔	
๖. เกลือ ๗๕	
๗. สมุนไพรที่บดเป็นผง ๗๕	
๘. น้ำปานะ ๗๕	
๓.๒.๒ ธรรมโอสถ ๗๖	
๓.๓ วิธีรักษาโรค ๗๘	
๓.๓.๑ วิธีการบำบัดรักษาโรคทางกาย ๗๘	
๑. การรู้จักรักษาสุขภาพอนามัยตามกิจวัตร ๗๘	
๒. การดูแลสุขภาพด้านอาหาร ๗๙	
๓. การออกกำลังกาย ๘๐	
๔. การอยู่กับธรรมชาติ ๘๑	
๕. การพักผ่อนอิริยาบถ ๘๑	
๖. วิธีบำบัดรักษาโรค ๘๒	
๗. วิธีการใช้สมุนไพร ๘๒	
๘. วิธีการรักษาโรคด้วยการผ่าตัด ๘๓	
๓.๓.๒ วิธีการบำบัดรักษาโรคทางใจ ๘๔	
๑. การบริหารจัดการ ๘๔	
๑) การเจริญสมณะ ๘๔	
๒) การเจริญวิปัสสนา ๘๕	
๒. ขั้นตอนการรักษาโรคทางใจ ๘๕	
๑) คบหากัลยาณมิตร ๘๕	
๒) รักษาศีลให้บริสุทธิ์ ๘๕	
๓) สำรวมอินทรีย์ ๘๖	
๔) ความเป็นผู้จกัรับประทานพอประมาณ ๘๖	

๕) ความเป็นผู้ตื่นตัวอยู่เสมอ	๘๖
๖) การเจริญสติสัมปชัญญะ	๘๖
๓.๔ เป้าหมายของการรักษาโรคในพระพุทธศาสนา	๘๖
๓.๕ การป้องกันโรคในพระพุทธศาสนา	๘๘
๓.๕.๑ การป้องกันรักษาฟัน	๘๘
๓.๕.๒ การรับประทานอาหารที่มีคุณภาพและหุงหาอาหารตามเวลา	๙๐
๓.๕.๓ การป้องกันและรักษาโรคระบาด	๙๒
๓.๕.๔ สถานที่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ๙๓	
๓.๕.๕ การสร้างที่อยู่อาศัยถูกสุขลักษณะ ๙๖	
บทที่ ๔ วิธีบำบัดรักษาสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการ	๑๐๒
๔.๑ การบำบัดรักษาสุขภาพกาย	๑๐๒
๔.๑.๑ บูรณาการด้านอุปกรณ์การบำบัดรักษา	๑๐๒
๔.๑.๒ บูรณาการด้านยาในการบำบัดรักษาสุขภาพ	๑๐๔
๔.๑.๓ บูรณาการด้านวิธีการรักษาสุขภาพ	๑๐๘
๑. การวินิจฉัยโรค	๑๐๘
๒. วิธีการรักษาด้วยการพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง	
แห่งสังขาร ๑๑๒	
๓. วิธีการรักษาด้วยการปฏิบัติกรรมฐาน ๑๑๔	
๔.๒ การบำบัดรักษาสุขภาพจิต ๑๑๗	
๔.๓ การบำบัดรักษาสุขภาพสังคม	๑๒๕
๑. กิจวัตรประจำวันที่เหมาะสม ๑๒๗	
๒. การดูแลสุขภาพด้านอาหาร ๑๒๗	
๓. การออกกำลังกาย ๑๒๘	
๔. การปรับตัวอยู่กับธรรมชาติ ๑๒๙	
๕. พักผ่อนอิริยาบถ ๑๓๐	
๔.๔ บูรณาการบำบัดรักษาสุขภาพปัญญา	๑๓๐
๑. การบริหารจิต ๑๓๑	
๑) การฝึกสมถกรรมฐาน ๑๓๑	
๒) การเจริญวิปัสสนา ๑๓๑	
๒. ขั้นตอนการบำบัดรักษาสุขภาพปัญญา	๑๓๒
๑) คบหากัลยาณมิตร ๑๓๒	

๒) รักษาศีล ๑๓๒	
๓) สำรวมอินทรีย์ ๑๓๓	
๔) รู้จักรับประทานอาหารพอประมาณ ๑๓๓	
๕) มีค วามตื่นตัวอยู่เสมอ ๑๓๓	
๖) เจริญสติสัมปยุตตะ	๑๓๓
๓. การแก้ไขสุขภาพทางปัญญา ๑๓๓	
๔.๕ บูรณาการรักษาสภาพด้านเป้าหมายการรักษา ๑๓๖	
๔.๖ จุดเด่นและจุดด้อยของการรักษาสภาพตามแนวพุทธและแผนปัจจุบัน	๑๔๐
๔.๖.๑ จุดเด่นและจุดด้อยของการรักษาสภาพตามแนวพุทธ ๑๔๐	
๔.๖.๒ จุดเด่นและจุดด้อยของการรักษาสภาพตามแผนปัจจุบัน ๑๔๓	
๔.๖.๓ การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านจุดเด่นและจุดด้อยในการรักษาโรค ๑๔๕	
๔.๗ สรุปผลการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ๑๔๕	
๔.๗.๑ ประเด็นเกี่ยวกับการวินิจฉัยโรค	๑๔๕
๔.๗.๒ ประเด็นเกี่ยวกับเครื่องมือในการรักษาโรค ๑๕๒	
๔.๗.๓ ประเด็นเกี่ยวกับยารักษาโรค ๑๕๕	
๔.๗.๔ ประเด็นเกี่ยวกับเป้าหมายการรักษาโรค ๑๕๘	
บทที่ ๕ บทสรุปและข้อเสนอแนะ	๑๖๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๖๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๖๔
บรรณานุกรม	๑๖๗
ภาคผนวก	๑๗๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๘๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คัมภีร์พระไตรปิฎก

ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ การอ้างอิงพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุ เล่ม / ข้อ / หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕-๓๓๗ หมายถึง คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกายมหารรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๔๐๒ หน้า ๓๓๕ – ๓๓๗ อักษรย่อที่ใช้ในที่นี้ มีดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ. ม. (ไทย)	=	พระวินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ. มหา. (ไทย)	=	พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ. จุ. (ไทย)	=	พระวินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มฺ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
สํ.น. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย นันทาวรรค	(ภาษาไทย)
จุ.ม. (ไทย)	=	จุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
จุ.ป. (ไทย)	=	จุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
จุ.ชา. (ไทย)	=	จุททกนิกาย ชาดก	(ภาษาไทย)
จุ.สุ. (ไทย)	=	จุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
จุ.ธ. (ไทย)	=	จุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
จุ.อป. (ไทย)	=	จุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
สํ.ข. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ส. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.สพ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ม. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	=	องคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)

อ.เอกก. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อ.ติก. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
จุ.อุ. (ไทย)	=	จุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
จุ.อิติ. (ไทย)	=	จุททกนิกาย อิติวุตตก	(ภาษาไทย)
จุ.เถร. (ไทย)	=	จุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
จุ.อป. (ไทย)	=	จุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ชรรณสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

อรรถกถาและปกรณ์วิเสส

วิ.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
จุ.เถรี.อ. (ไทย)	=	จุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรีคาถา อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อุ.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปัญจสุทนีอุปปริปัณณาสก	อรรถกถา (ภาษาไทย)
วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรค ปกรณ์	(ภาษาไทย)